

Өмірзақов С.Д.,* Насирдинов Б.П.

филолог.ғ.к, доцент, М.О.Әуезов ат. ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
педагогика магистрі, М.О.Әуезов ат. ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

**ҚАЗЫҒҰРТ-ҚАРАТАУ АЙМАҚТЫҚ ӘДЕБИЕТ
МЕКТЕБІНІҢ ІРІ ӨКІЛІ – НҰРАЛЫ НЫСАНБАЙҰЛЫ**

Автор корреспондент: sattar0168@mail.ru

Түйін: Мақалада Қазығұрт, Қаратау аймақтық әдебиет мектебінің өкілі Нұралы Нысанбайұлы деректер қаралды. Осы мақсатты әріден ойлап, ұсынған жобамызды бұрынғы Оңтүстік Қазақстан, қазіргі Түркістан облысы басшылары «Оңтүстік Қазақстан облысының тарихи, рухани мұраларына арналған көптомдық» жобамыз бекітілген.

Нұралының 1917 жылға дейінгі өмірін қысқаша шолғанымызда, ол рухани қысымшылықта болумен қатар ауылдағы болыстармен, билермен, байлармен ылғи айтысу-тартысумен, алысу-арпалысумен өткен. Ауыр тұрмыста, азапты, қараңғы күндерді басынан кешсе де, шығармаларында торығу, зарығу, сарыуайымға салыну жоқ.

Әлеуметтік теңсіздікті шешудің алуан әдіс-айлаларын жаны сүйген дастандарына арқау етіп, олардың шешілу жолдарын түрлі тәсілдермен безендіре түскен. Нұралының күшті талантының қайнар көзін тұншықтыру мақсатымен 1916 жылы Шымкентте барлық болыстардың бас қосқан мәжілісінде: «Нұралы ақынның дастандарын, айтыс өлеңдерін ешкім жаттамайтын болсын, егер жаттап ел ішінде айтушылар болса, ондайларға аяусыз жаза қолданылсын» деген қаулы алынған екен.

Кілттік сөздер: Нұралы Нысанбайұлы, мұра, ақын, ғылым, Қазығұрт-Қаратау аймақтық әдеби мектебі

Кезінде өз Төле аталған қасиетті бабамыздың көзін көрген, тәрбиесін алып, мақсатын жалғастырған қаншама ұрпақ өтті дүниеден. Төле бидің ізін жалғастырғандардың ішінде Қойгелді, Рысбек. Батырбек, Байзақ, Сапақ, Шоқай, Қанай т.б. датқалармен қатар, Жабай тоқсаба, Мәделі, Мұсабек, Қаратеке секілді ірі батырлардың ұрпақ алдындағы еңбектері өлшеусіз.

Осы мақсатты әріден ойлап, ұсынған жобамызды бұрынғы Оңтүстік Қазақстан, қазіргі Түркістан облысы басшылары «Оңтүстік Қазақстан облысының тарихи, рухани мұраларына арналған көптомдық» жобамызды бекіткен болатын. Қазірге жарық көргені – 311 том. Жинақталып отырған томдықтар кейінгісі 200 томға жуық. Осы өлкеден шыққан, әдеби мектебін қалыптастырған ақындарымыздың бірі – Нұралы Нысанбайұлы. Ақынның қазірге «Қазыналы Оңтүстікте» жарияланған дастандарының саны – 47 [1]. Тағы төрт дастаны дайындалуда. Қазірге жарық көрген томы – 19. Жалпы жарияланған мұралары жөнінен «Қазығұрт-Қаратау аймақтық әдеби мектебі» өкілдерінің ішінде ең мұрасы көп жарияланғаны Шәді ақын. Оның әзірге 24 томы жарияланды. Екінші – Нұралы мұралары. Кезінде 84 дастан жазып, жұртқа таратып, кең танымал болған ақынға 1916 жылы Әбубәкір Диваев келіп: «Дастандарыңызды маған тапсырыңыз. Кітап етіп шығарайын» деген. Бірақ ақын «Дастандарым менің көзім тірісінде жарияланып кетсе қадірім қалмайды» деп бермеген екен жарықтық. Біз енді барлық дастандарын талдап отыруға уақыт та, газет көлемі де көтермейтін болғандықтан тақырыптық жүйемен талдауға ден қоямыз.

Талай-талай қыспақтың тезіне түсе жүріп, ысылған Нұралы жастай дін иелерінің тепкісін көп көргендіктен бе, әйтеуір, көп шығармаларында дін иелерін қатты сынға алып та отырған. Бұл ХХ ғасыр басында қатты көтерілген «уды умен қайтару» саясатына (М.Мырзахметұлы) негізделген әдіс болатын. Осы мақсатпен ол 1904 жылы «Полат-Жанат» деген атақты дастанын жазып шығады.

«Полат-Жанат» жорыққа шыққан күннен бастап-ақ, Нұралының шәкірттері бірінен-бірі

іліп алып, ел арасына таратқаннан бастап-ақ, дін иелері халыққа құқай көрінді. «Полат-Жанатты» есіткен халық пірге жығылудан, ишанға қол тапсырып мұртты болудан, мағзұмдардың, ұламалардың тіпті молда атаулының сөздеріне иланудан бас тартты, ондай сәуегейлердің әрекеттерінен (Құдай басқа салды, көнбеске амал жоқ) деген пікірден жиреніп болды. Өйткені, Нұралының жалпы дін иелерінде болатын қасиеттерді топтастырып, олардың пиғылдарының арамдығын, ниеттерінің қаралығын бір ғана имамның бейнесімен ашып көрсетті.

Халық мұрасын жинаушы Қ.Амантаев жазғандай: «Полат-Жанат» салған жерден-ақ діншілдердің сырын ақтарып, бүркеншектерін жыртып, беттерін тіліп түсті, халық мүддесі үшін қызмет атқара білді. Нұралыны шын мәнінде халық алдында ақын деп танытқан да, оның талантына шек келтірген жыршысымақтар мен жарамазан айтып нәпақасын тауып жүрген «жыршыларды» – ақын Нұралы – дегізіп мойындатқан да осы – Полат-Жанат» [2.2].

«Полат-Жанатты» бастапқы нұсқасынан өңдеп, Нұралы 1924 жылы қайта жазып шығады. Бұлардың мазмұндары да, оқиғаны суреттеу әдістері де бірдей. Бірақ әуелгісінен соңғысында тіл көркемдігін де күшейткен, идеясын да өткірлеген.

Нұралы «Полат-Жанат» дастанын 1914 жылы Шалбай деген шәкіртіне береді де, оған былай дейді: – Осы дастанды жатта. Биыл күзде Мәді ишан той жасайды. Сол тойда, Мәді ишанның алдында айт. Осылай етсең, оң батамды берем; егер тапсырмамды орындамасаң, теріс батамды беремін – дейді.

Нұралының айтқанындай-ақ 1914 жылы күздігүні Мәді ишан той жасайды, Шалбай да келеді. Кешке барлық үйге ақындар орналасып отырады да, Шалбайға түсетін үй болмайды. Мәді ишанның өз үйіне келсе, Мәді ишан мен Сіргелі елінің болысы Тұрғынбай екеуі оңаша әңгімелесіп отыр екен, Шалбай кеп сәлем береді. Қойнындағы домбырасын көріп: – Балам, ақын ба едің? Онда біраз өлең айт, – дейді Мәді ишан. Шалбай даусы анық, өзі реңді адам екен. Нұралының термелерінен біраз айтып бергенде: – Пәле, айналайын Нұралы жақсы ақын екен ғой, – деп құштарланады. Біреу келіп: – Сіздерге ақын керек пе? – десе, Мәді ишан: – Бізге осы баладан артық ешкім керек емес, – депті. Бір уақытта Мәді: – Енді дастан айтшы – дейді. Үйге адам толады. Шалбайдың білегіні жалғыз дастан. Соны айта бастайды. «Полат-Жанаттағы» Мақалбайдың Үрімге жолаушылап бара жатқан кезде үй-ішін, бала-шағасын өзінің пірі, қол тапсырған ишаны Сауда ишанға тапсырған жерін айтқанда, Мәді ишан насаттанып отырады. Сауда ишан Жанат қыздың білегін ұстап, бетінен сүюге ұмтылған әрекеттеріне келгенде Мәді ишан мазасыздана бастайды. Сауда ишан бет-аузы жарақаттанып, сапардан оралған Мақалбайдың алдынан шығып, Жанат туралы өтірік айтып, жала жауып, Жанатты өлім жазасына кестіріп, айдалаға жалаңаш қаңғыртып жіберген жеріне келгенде Мәді ишан ышқынып: – Тоқтат, Нұралыдай мәжнүн ақын маған керек емес. Бүкіл Ислам дінін былғайтын мұндай сөзді екінші рет айтпа! – деп, алдынан Шалбайды қуып шықса керек.

Солдай қатаң тыйым салынуына қарамастан «Полат-Жанатты» Нұралының шәкірттері қызыға жаттайды, халықтың сүйіп тыңдайтын дастанына айналып кетеді. Нұралы «Полат-Жанаттан» бір жылдан кейін 1905 жылы «Әбдімәжит» деген көлемді дастанын шығарады. Ақынның бұл дастаны да сюжет жағынан қызықты, идеясы айқын, терең сырға құрылған, билеушілер мен дін өкілдерінің озбырлығын әшкерелейтін, мадақтау мен мінеп-шенеу, сынау үлгісіндегі тұщымды дастан болып, халыққа кеңінен тарап кете барды. «Әбдімәжит» дастанында Пағыпор деген патша мен оның уәзірлері Әбдімәжит деген сыпайы адамның Күләтір деген әйеліне жала жауып, ерлі-зайыпты екеуін де қаладан пәдергі етіп шығарады. Күләтір өзін нәпсінің құмары үшін пайдаланбақ болған Асып, Нәсіп деген алаяқтарды бастарына ақ жаулық салдырып, қолдарына шөміш ұстатып, қазан басында тамақ істеткізіп қояды, халық алдында масқаралайды. Әйелдің арнамысын қорламақшы болған зинақорлардан кек алады. «Әбдімәжиттен» соңғы дастандарынан көзге оқшауырақ түсетін, нәтижесі айрықша бағаланған маңызды дастандарының бірі – «Құлқаныс-Зебер». Мұның артықшылығы сол – онда билік

басындағылар мен қарапайым адамдар қатар қойылып, олардың өмір сүру қабілеті, пайымдары, кемшілік-қысқалықтары, қиын-қыстау күндері төзімділік танытуындағы адами қасиеттері қатар қойылып, параллелизм әдісімен суреттелген. Мұнда атақты деген патшаның баласы Зебер өз әкесінің антын бұзып, Құлқаныс деген қызды алуға барған сапарында адамгершілігі оянбаған топастығын көрсетеді. Зебер қасына атқосшы ретінде ілескен Кәміл деген адам ақылдылық, болжағыштық, сезімталдық қасиеттер шығарып, Зеберге жол-жоба сілтеуші ұстаз дәрежесінде суреттелген. Екі топтың өздеріне тән адами қасиеттерін бетпе-бет салыстырып, ашып көрсету – Нұралының «Құлқаныс-Зебер» дастанынан аңғарылатын түпкі мақсаты, дастанның негізгі идеясы. Дастанда үстем тап өкілдерінің бәріне жалпылық сарын сол – олар қарапайым адамдар араласпаған жерде өмір сүріп, тіршілік кешуге ыңғайсыз, икемсіз, ал қарапайым адамдар оларға қарағанда әлеуметтік өмірдің, келешек өмірдің негізгі тұлғасы солардың қолында екендігін сездіреді. Бұл дастанды алып жырлаушылар кейіннен өздерінше жырламақ болғандары да кездеседі. Кейбірінің басталуы белгісіз, кейбірі тіпті оқуға жарамсыз. Тек, Тұрлыбек ақынның жырлауында ғана біршама өзгерістер бар. Нұралының дастанын қолға түсірген ол ақынның қарасөзбен баяндайтын тұстарын өзінше өндеп, бәрін өлең жолына салған. Бұл тәсіл де Қазығұрт-Қаратау аймақтық әдеби мектебіне тән бір үрдіс дейміз.

«Құлқаныс-Зебер» дастаны Нұралының әлеуметтік тақырыптағы келешек ірі дастан жазуына дайындық жасау баспалдағы секілді көрінеді. Осы мәнермен төселе бастаған ақынның аса көп бейнеттенген еңбегі – «Құбыл» дастаны. «Құбыл» дастаны жарыққа бірінші рет 1907 жылы шықты. Ақын бұл дастанын да кейіннен өндеген. Әуелгі мен соңғысының нұсқалық ерекшелігі жоқ. Алайда өңделген, толықтырылған кейінгі нұсқасының бас жағында оқиға қосылып, қоюлана түскен. Дастан толығып, мазмұн жағынан байыған. Басқа жақтары өзгеріссіз. «Ал «Құбылдың» ел ішіне көп тарағаны бұрынғы, алғашқы нұсқасы» – деген Қ.Амантаев пікірі дұрыс. Ал соңғысын Нұралының өз қолынан алып, жаттап, халыққа таратушы ақын – Оңтүстік Қазақстан облысы, Бостандық ауданында тұрған халық ақыны – Орал. Оралдан басқа ақындардың айтып жүргендері, кейбір адамдардың қолжазбаларында сақтап жүргендері «Құбылдың» ескі нұсқасы, мұның жаңа нұсқасы Оралдан басқа ешкімнен табылмаса керек. «Құбылдың» қызықты халық алдында өтімді қасиеттері арқасында атақты ақын Майлықожаңыңкенже баласы Исабек өзінше «Құбыл» деген дастан жазып шығарды. Бұл екеуінің мазмұндары бірдей, тек жырлану тәсілі басқалау.

«Құбыл» – Нұралының ресми мәлімдемесі, ішкі сыры, жан жүйесінің сыртқа тепкен түгі. Ақын «Құбыл» арқылы билеушілерге деген өшпенділігін, бойын кернеген ызалы ашуын улы сөзге айналдырып, зәрлі тілінен ақтарған «Құбыл» – Нұралы шығармашылығының ең биік шыңы, асқан ерекшеліктермен жазылған шедевр» – депті Қ.Амантаев.

Бұл дастанның шыққан күнінен бастап, 1917 жылға дейін халық арасында ықпалының күшті болғандығы сонша, қалың бұқара бойына теңдік сезімін қалыптастыруға да әсері қатты болған. Сатымсақ би-болыстарға қарсы күрес жүргізуге жұмылдырды. Еңбекші халықтың пейілдерін оятты, жауынгерлік айбындарын жігерлендіре түсті. Олар қолдарына қамшы, сойыл, шоқпар, құрық, таяқ, айыр, кетпен, орақ, балға ұстап, ауылдағы үкімет әкімдеріне қарсы ашық күреске шықты. Мәселен, Шоқай елінің болысы Байтұрсынның шаруа жасақтарымен, ауыл кедейлерімен соқтығысып қалулары талай рет болды. Соның бірі 1908 жылғы соқтығыс еді. Нұралы өміріндегі ауыртпалық жағдайлар бұрынғысынан да шиеленісі түсті.

Болыс Байтұрсын «Құбыл» дастандағы жетім бала Жаһангердің патша Қалатшаға және оның қолшоқпарларына қарсы күрескен әрекеттерін есіткенде ызаланып, Нұралының мұндай өткір пікірлі шығармасына шыдамай, Шоқай елінен шыққан Ержан, Қуатбай және Қарағай елінен шыққан Есқожа деген билерді үгіттеп, сол уақыттағы өкілі жүріп тұрған адамдардың бәріне айтып, қарсылық ұйымдастырған. Барлығын да Нұралы ауылындағы кедейлерге қарсы айдап салады. Кедейлерді патқардан етуге, сағын сындыруға, тіпті

мүмкіншілігі болса мерт етуге дейін барысады. Ержан, Қуатбай, Есқожа үшеуі бас қосып, Нұралының жақын ағасы Бесбайұлы Отардың жемісі пісіп тұрған екі гектардай бау-бақшасын «Байтұрсынға берілсін» деген сырттан үкім шығарып та қояды. Бұған көнбеген Отар мен оның ағайындарын, ауыл адамдарын күштеп қуып шықпаққа әрекеттенеді. Байтұрсын бастаған бір топ адам келіп, осы баудың ішінде Нұралы ауылының адамдарымен қырғын төбелес жасайды. Көп адамның көзі шығып, басы жарылып, сүйегі сынып, дене жарақатын алады. Осыдан кейін-ақ болмашы сылтауды себеп еткен Байтұрсынның адамдары Нұралы ауылына су бермей, қысым жасайды. Мұнымен де қоймай, болыс, билердің «аузын алып», Нұралының, Арапбай, Отар үшеуінің үстінен қаралап арыз жазып, Шымкент уезінің бастығына «Байтұрсынның бау-бақшасын жарлы-жақыбайлар тартып алды» деген сипатта арыз береді. Және Арапбай мен Отар болыс, билерге қарсы күш ұйымдастырушылар, ал Нұралы өлең, дастандары арқылы болыс, билерді, қожа-молдаларды, хандар мен патшаны масқаралап, мазақ өлеңдер жазады деген сипаттағы домалақ арыз жазып, егер олар арызданып келсе, абақтыға жауып қоюын сұранып, ояздың алдын алады. Мұндай бассыздыққа шыдай алмаған, әділдік іздеп, оязға келген Нұралы, Арапбай, Отар үшеуін ұстап, абақтыға жабады. Түрмеде жатып Нұралы:

Нәсілім – Дулат, Боралдай қазағымыз,

Бейкүнә, абақтыда жазалымыз.

Ойнаған тышқан менен мысық мысал,

Күні-түн Байтұрсынның қажауымыз, – деп басталатын ұзақтығы бірқауым өлеңін жазады[3].

Жазықсыз камалған Нұралы да, оның кедей ағайындары да қатты ашынады, зығырдандары қайнап, кінәлі билік басындағы бисымақтар деген ойға орала береді.

Бұлардың арасындағы тартыс ұлғая береді. Нұралылар жетпіс үйлі кедей, қолдарындағы бар малдарын апарып беріп: он ат, тоқсан тана, қырық шақты қой сарп етіпті. Осы айтыс жөнінде 1910 жылы ояздың жіберген адамы Іскендір деген татар келіп, Отардың бау-бақшасын тексеріп, Нұралы ауылындағы өңкей жалаңаш, қызылшақа кедейлерді көріп, шошып кеткен екен. Үш жылға созылған айтыс ақыры – бау-бақшаны кедейлердің өздеріне қалдырумен тынған.

Мұндай қуғын-сүргінде Нұралының әдеби қайраткерлігі жасымайды, керісінше дами түседі. Нұралы өміріндегі ауыр күндердің ең ауыры 1913 жыл болғанын байқаймыз.

Нұралының немере ағасы Арапбайдың Дәрікүл деген қызын, Құлбәйімбет (Дулат) Жолдас деген би баласы Ердеске бесіккертпе құда болып, айттырып қойған екен. Жолдас Ақжолдың баласы, Ақжол Қапал датқаның баласы. Қызға қалыңмал төлеп қойған. Ердес ұрын келіп қалыңдық ойнап, ірге басып жүреді. Дәл осы жылы Дәрікүлді Ердеске ұзататын той болады. Жолдас Арапбайға бір пұт шай, бес пұт қант, бес пұт қара мейіз, он пұт кәндек өрік, екі семіз ту сиыр, он төрт қой сойыс береді. Арапбай елу пұт күріш, жүз пұт ақ бидай шығарып, екі ту бие, он жеті қой сояды. Үш күндік үлкен той жасап өткізген соң, Арапбай: – Көрпе-төсектің кемшілігі бар, соны толықтырайық, – деп, Дәрікүлді ұзатуды бес-он күнге кейінге қалдырады. Дәл осы уақытты пайдаланып, Нұралы ақынның биі Қуатбай Арапбайға дұшпандық етіп, Жолдасты азғырады: – Өңкей жалаңаш кедейлерден қыз алу сенің тұқымыңа мінәсәр емес, бізде сұлу қыз бар, балаңа соны берем. Арапбайға берген қалыңмалың мен тойға жаратқан тояңанды суыңды сүт қып, сүтінді май қып, жалқыңды егіс қып, егісінді сегіз қып өндіріп әперем! – деп ажыратып қояды. Бұған келіскен Жолдас баласы Ердеске: – Сен келіншегіңді әкелерінде, ол әкесінің сары айғырын мініп шықсын, әкесі сары айғырын бермесе, қызын да алмай кел! – деп үйретеді. Ердес қызды әкетуге келгенде, қызға әлгідей шарт қояды. Қыз әкесінен сары айғырды сұратса, әкесі бермейді. Ердес: – Ендеше мен сені алмаймын, – деп кетіп қалады. Екі аптаға дейін құдалардан хабар болмаған соң, Арапбай: – Қызыма сары айғырды мінгіздім, келіп келінін әкетсін, – деп Нұралы мен Шопакты хабаршыға жібереді. Жолдас: – Балам өзі біледі, – дейді. Баласы: – Мен сары айғырды да, қызын да алмаймын, – деп, қайқайып шыға келеді.

Бір жағы келінін алмай, екінші жағы қалыңға өткізген малдарды кері қайырмай, екі ел егер (ығыр) болған соң, Жолдас өз сөзін қуаттайтын Қуатбай, Ержан, Есқожа, Көлеген деген билерге арыз беріп, барлық өткен-кеткендерін өндіріп берулерін талап етеді.

Билер өкімді Жолдастың пайдасына шешетін болған соң, Арапбай арызды Шымкенттегі оязға береді. Ояз Арапбайдың арызын Шымкенттегі приставқа жібереді. Бұл пристав та арызды билерге табыстайды. Арапбай мұның бәріне ырза болмай: – Мені шариғат жолымен қазы алдында мүфтиге түсіртіп, екі жақты бірдей жүгіндірісеңіз екен – деп, ояздан сұранады. Ояз: – Бірің өліп бірің қал, қалай тыныссаңдар, олай тынысыңдар – деп рұқсат етеді. Бұл патшалы Ресейдің отарлау жүйесіндегі қолдан жасалған китұрқы саясаттың бір көрінісі болатын. Өкініштісі, бұл жасырын саясатты билік басындағылар да ақын-жыршылар да дер кезінде түсіне алмады.

Шымкенттің базары күні бұлақ басындағы үлкен мешітке: Сайрамнан Сыдық ишан, Шаяннан Мәді ишан, Шымкенттегі Кенже қожа, Аққойлы (Дулат) Сәйді мағзұм, Ошақты Сейдәлі ғұлама, Байыс Жорабай молда бәрі бас қосып, Арапбай мен Жолдастың арасындағы тартысты талқыламақшы болады. Ол кездің заңы бойынша екі кісі жан беріп, куәлікке жүруі керек. Осыған Арапбайдың сөзін сөйлеген Нұралы мен Шопак Әли баласы куәлікке түспек болған. Сол кезде Сәйді мағзұм: – Нұралы куәлікке жарамайды, бұлар шайырлар ғой. Кітап сөзі бойынша шайырлардың тілін кессе болады – деген екен. Сейдәлі: шариғат кітаптары бойынша, Арапбай қалыңмал үшін алған малдарын, тойдың шығындарын қайыруға міндетті – деген. Бұл сөздерді есіткен Нұралы: – Идиям шариғаттың бетін ашып, оқып көр – депті де, мешіттен шығып кетіпті.

Сыдық ишан мен Кенже қожа Нұралы айтқан кітаптың бетін ашып оқып көрсе, Нұралының сөзі рас екен. Сонда Сыдық ишан: – Молда Нұралы ерегіскен адамның көзінен пақтасын шығарады – деп айтқан екен.

Шариғат заңдарымен білім таластырып айтысқанда жеңіп, дін иелерінің бәрін де бүк түсіріп кеткен Нұралы теңдігін алып, Арапбайдың есебінен Жолдасқа, ештеңе бергізбейтін болып шығады. Оңтүстіктегі Ислам дінінің негізгі тұтқалары болып отырған: ишан, мағзұм, қожа, ғұлама молдалардың өздері Нұралының араб, парсы, ескі түркі тілдеріне жүйріктігіне, мұсылманша шариғатқа жетіктігіне риза болып, тәнтілікке тән тұрады. Жолдасты Арапбайға жығып береді, еш нәрсе төлеткізбейді. Осыдан былай қарай дін иелері Нұралының соңына түсе алмайтын болады, бұрын сыртынан күндеп, балағаттап: «Кітап сөзін, шариғат заңын бұрмалады, оны өлеңге айналдырып, надан халықты аяқасты шашты, ақындарға сөз беріп шайтан ғалаба жолға түсті» – деп, дүмбілез молдалар жер-жебіріне жететін.

Нұралының 1917 жылға дейінгі өмірін қысқаша шолғанымызда, ол рухани қысымшылықта болумен қатар ауылдағы болыстармен, билермен, байлармен ылғи айтысу-тартысумен, алысу-арпалысумен өткен. Ауыр тұрмыста, азапты, қараңғы күндерді басынан кешсе де, шығармаларында торығу, зарығу, сарыуайымға салыну жоқ.

Әлеуметтік теңсіздікті шешудің алуан әдіс-айлаларын жаны сүйген дастандарына арқау етіп, олардың шешілу жолдарын түрлі тәсілдермен безендіре түскен.

Нұралының күшті талантының қайнар көзін тұншықтыру мақсатымен 1916 жылы Шымкентте барлық болыстардың бас қосқан мәжілісінде: «Нұралы ақынның дастандарын, айтыс өлеңдерін ешкім жаттамайтын болсын, егер жаттап ел ішінде айтушылар болса, ондайларға аяусыз жаза қолданылсын» деген қаулы алынған екен. Мұның мәнісін Қ.Амантаев былай түсіндіреді.

«Нұралы 1905 жылы Найман елінің байы Аманбайдың Бөпежан деген қызымен айтысады. Осыдан он жыл кейін Найманнан шыққан ақын Мықан Бөлтекейұлы Асан (Дулат) елінің болысы Жабағы дегеннің үйінде өлең айтады. Жабағы «Нұралы мен Бөпежанның айтысын» Мықанның қолына ұстатады. Мұны оқып көрген соң Мықан Нұралыны «Ақын емес екен ғой. Екі елдегі әруақты ерлерді қатты жамандап жіберіпті», – деп сырттан ғайбаттайды. Бұл әңгімені Жабағы Нұралыға айтады. Соған ызаланып, намыстанған Нұралы Мықанға өкпелеп өлең жазады, Мықан да жауап қайырады. (2

дәптер, 2 бет) «Нұралы мен Бөпежанның айтысы» да, «Нұралы мен Мықанның айтысы» да әлеуметтік теңсіздікке қарсы, рулық танымнан туған дүниелер. Билер: Қуатбай, Ержан, Есқожа, Көлеген, Аманбай бай сияқтылардың аттарын атап-атап, жексұрын қылықтарын біртіндеп айтып, дәлелдеп суреттейді. Қазақ әдебиетіндегі ежелден қолданып келе жатқан кәдімгі айтыстардың салыстырып бұлжытпай ұстап, екі жақтың ақындары да қарсы жақтың елдеріндегі әдет-ғұрыптарды үстем тап өкілдерінің мінез-құлықтарды аяусыз сынайды. Бұл тәсіл Нұралының барлық айтыстарында сақталған»[3].

Дәл осы бағыттан айнымастан, Нұралы 1917 жылға да жетеді.

Нұралыға Ташкент, Қазан баспаханаларынан кітап бастырушы адамдар келіп, дастандарын кітап етіп шығару үшін сұраған екен. Оларға Нұралы: «Дастандарым кітап болып басылып шықса, сөздерімнің құны төмендейді, дастандарым аяқасты болып қалады» – деп ешбір дастан бермепті. Тек қайтыс боларының алдында жоғарыда айтылған Сейітжаппар деген кісі Нұралының барлық дастандарын, айтыс, насихат өлеңдерін өз қолынан жинастырып алып «баспаға берем, жарыққа шығарам» деп әкеткен екен. Өкініштісі, Сейітжаппар Нұралының ешбір шығармасын бастыра алмаған секілді. Ол алған қолжазбалардан да дерек жоқ.

Нұралының Әбітбек, Әбдіқайым деген екі баласы болған. Екеуі де 1933 жылы қайтыс болады. Әбітбек 1923 жылы Тұрдалы деген бидің Бибіхан деген қызын алып қашып келеді. Тұрдалы Бөгежілі (Дулат) еліне ата-бабаларынан бері қарай билік құрған тұқымнан екен. Өзі қап-қара кісі болған соң, қыздары да реңсіз, түсі келіспеген, кейіпсіз болыпты. Қыздары ешкім үйленбей отырыңқырап қалған соң өлең айтысып, танысып жүрген Әбітбекке кедей де болса амалсыз тиген. Бибіханның артынан: – Қызыңыз малы жоқ, тас маңдай, қу тақыр кедейге кетті, – деп ауылы бұлқан-талқан болып, қуғыншылар барған. Тұрдалының өзі бас болып, елін шауып алмақ болып, аттылы-жаяу, кәрі-жас демей, қатын-балаға дейін Нұралы ауылына барып, ұрыс-жанжал шығарады. Тұрдалы Арапбайдың сақалын жұлады. Бұл туралы Арапбай Шымкентке барып, Елемес Жәрменовке арыз берген. Елемес Кеншім деген адамды елге шығартып, екі жақты да қалыңмал бергізбей татуластырған екен. Сонда Нұралы көңілденіп отырып:

Келіп ед Тұрдалының қызы қашып,
Артынан көп қуғыншы келді басып.
Қу тақыр, аш-жалаңаш кедейлер деп,
Бірқадар ұрыс салды жанжалдасып.
«Бет көрсе, жүз ұялар» деген сөз бар,
Білместен не дерімді қалдым сасып.

Байлықты кедеймін деп жоқтайын ба?
Тұрғанда атым озып тоқтайын ба?
Кәдесіз Тұрдалының қызы келді,
Тәртіптің тәнті болдым оқтайына, – деп, Кеңес өкіметінің заңына риза

болады.

«Нұралы 1923 жылы «Дотан бала» деген ірі дастан мен «Қымың» деген атақты дастанын жазып шығарды. «Қымың» – ақынның ілгеріректе шығарған «Құбыл» дастанының басқа айла-тәсілдерімен, екінші жолмен баяндалатын мазмұндас, түстес келетін жаңа түрі, әуелгісі әлемдегі болып жатқан шындық күрес, тартыстарға айғақ анықтауыш, соңғысы соған толықтауыш. Ара тұра бұл екеуінің болар-болмас айырмасы да бар. «Құбылға» қарағанда «Қымың» көлемі жағынан ықшамдалған, идея жағынан өткір. Мұнда Нұралының ақындық қабілеті де әбден жоғары шыңына жеткендігін байқаймыз. «Қымыңда» Италмас ақынның «Заһит ұры» деген дастанына аздап еліктеушілік (гүл иіскетушілік) те бар.

Қ.Амантаев дерегінше «1924 жылы Нұралы «Молда Оспан» атты дастан жазды. Дәл осы жылы, жиырма жыл бұрын жазған атақты «Полат-Жанат» дастанын бастапқы нұсқасынан өңдеп, қайта шығарды. Бұлардың мазмұндарында, оқиға, суреттеу әдістерінде ешқандай айырмашылық жоқ. Сонда да ескі түрінен жаңа түрінің тіл көркемдігі де күшейтілген, идеясы да тереңделген. Ал, бұл дастанның қазіргі уақытта нұсқаларының өте көп кездесу себебі – деп, еліктеушіліктен туған дүниелер дегенді айтады.

Нұралы өмірінің ұзын сорабына терең барлап қарасақ, оның өз өмірі ішінде, ең көп жазған жылы 1925 жыл екенін аңғарамыз. Ол дастандарын атағанымызда «Әмір Тағай», «Әзірет Әлінің халифа болғаны», «Қысса и Фридун», «Құл Құла» және басқалар.

Нұралының қаламынан ақтық рет жазылып шыққан дастан, талантты шәкірті, облыстық халық ақыны Көпбай Әлімбетовтің «Құл Құла» дастаны. Бұдан соң қалам ұстамай, 1928 жылы жетінші қаңтар күні дүниеден қайтты. Сүйегі өзі туып-өскен, өмір сүрген ауылында, Боралдай өзенінің жағасында, Қарабастау қасына, «Қыз ши» деген жерге көмілген.

Шопақтың айтуынша «Шора-и ислам» ұйымынан адамдар келіп, Нұралыға қисса жазуды тоқтатуға бұйырған, тыйым салған.

1927 жылы күздігүні, Нұралының қайтыс боларынан 2-3 ай бұрын, сүйек жекжаты Тұрдалы қыз ұзатып, той жасапты. Осыған Нұралы апаратын мал таппай, өзі шығарған сексеннен астам дастанын апарып, той көрімдігі деп қосады. Әр үйге біреуден таратып, ол тойда ешбір ақын өлең айтпай, тек Нұралының дастандарын оқумен ғана қанағаттанған. Тұрдалының көңілі толмай, Нұралының сәлемін әлік алмай да қойған екен. Айтушылар Нұралы қайтыс болған күні өлікті түнеткенде, жаназаға сойылатын мал да сойылмады деседі – деген Қ.Амантаев дерегі келешек іргелі зерттеулерге бағыт берері сөзсіз.

Нұралының дастан жазу мәселесін зерттегенімізде, қазірше алпысқа жуық дастандарының, онға таяу айтыс өлеңдерінің номенклатуралық тізімін анықтап отырмыз; жазған термелері, толғаулары, қара өлеңдері онша көп анықталмай да, елден жиналмай да жүр. Қазақ КСР Ғылым академиясының Әдебиет институтының қорында Нұралы дастандарының елуге жуығы ғана, айтыстарының 2-3 түрі ғана, термелерінің, қара өлеңдерінің аз бөлігі ғана, барлық көлемі 150 мың жол мөлшерінде жиналған. Сатушы Үлес дегенде де қиссалар бар. «Нұралы мен Бөкей айтысы» көлемді айтыс болған. Оны Сүгірбай Бекназар баласы жазып алып, оқып жүрген, өте күлкілі, әзіл-оспақ еді. Қоралас Бәйімбет деген байдың тоқалы Әлиманда да біраз дүниелер бар» – деген Қ.Амантаев дерегі келешек зерттеулерге бағыт берер деп ойлаймыз.

Оңтүстік өлкесінің атақты ақыны Нұралы Нысанбайұлының шығармашылық жолы туралы зерттеулер жүргізіліп, аздаған мұралары жарық көргенімен, әдеби мұрасы әлі толық жиналып, жарияланған емес. Біздің қолымыздағы кейінгі қолжазба – деректердегі «Сексен төрт дастаны бар» деген мәліметке сүйенсек, Нұралытанудағы зерттеу жұмыстарының әлі де қайта оралар тұстарының көптігі байқалады. Айтыстарын да әдебиет зерттеушілері болмаса, былайғы көпшілік біле бермейді. Нақыл, діни, тарихи тақырыпқа жазылған термелерінің өзі бірқанша дүние секілді. Оның отыз екі діни термесін «Қазыналы Оңтүстік» көптомдығының 19 томында жприяладық. Ақын мұрасын топтастырып, кешенді талдау арқылы тиісті бағасын беру жұмыстары басталды. Нұралының тәлім алған әдеби ортасы мен өзінің ақындық мектебі, ақындық кітапханасы да терең зерделенген емес. Осы айтылған мәселелердің өзі-ақ «Нұралытануды» зерттеуге жаңа бағыт бере алады. Ақын термелерінің көпшілігі дін, ахлақ тақырыбында болуы да заңдылық. Қазақ даласында өткен тарихи оқиғаларды шолу ретінде замана ағымымен байланыстыра сөз еткен. Нұралы термелерінің көпшілігі Жалайырдан шыққан шәкірті, 1895 жылы туылған Ысмайыл Әбдірайымұлы ақыннан алынған екен. Келешекте ақын мұраларын топтастыру, жариялау қажеттілігі анық байқалып отыр.

Жалайыр елінен шыққан Италмас ақынды Нұралы «Қыйма ақын» деп мойындап, «Әттең молдалығы жоқ, ауам адам ғой, әйтпесе Италмас бұл жүрген ақындардан күшті даңғайыр ақын. Оның жақсы қасиеті сол, қандай болыс, би, ояз, губернаторларының

алдында да айтатын сөзін іркілмей айтады, жасқануды, риягерлікті, суырыпсалма өлеңге іркілуді білмейді, – деп, қатты құрметтеген екен», – деген дерек беріліпті.

XIX ғасырдың соңында сол Жалайыр Италмас ақын Нұралыға төмендегідей тұщымды баға берген екен.

Шоқайдан шықты Нұралы,
Шәкірттерге сөз беріп,
Ақынның болды ұраны.
Түпсіз терең көл болды,
Жайқалған жасыл құрағы.
Жүз шәкірті жұлдыздай,
Ұстазы – айдай шырағы.
Ікаят жазып әртүрлі,
Әсіл боп тұр мұрады.

Қазірге Қазығұрт-Қаратау аймақтық әдебиет мектебінің ірі өкілі Нұралының 19 том мұралары «Қазыналы Оңтүстікте» жарияланды.

Ақынның «дастанмен даңқым жайдым әрбір жайға» деп өзі айтқандай, ең көп дастан жазып, халықты гуманистік бағытта тәрбиелеуге өлшеусіз үлес қосқан ақын мұралары ағартушы ретінде де келешек ұрпаққа қызмет етері анық.

1. Ақынның термелері мен айтыстарын жеткізушілер: Қыбырай (Жаныс) Қаңтарбаев Сүлеймен (1901-1938) ақын, мұны Қ.Амантаевқа жаздырған Сүлейменнің әйелі Тұрсынқұл. Ал қазақ даласында өткен тарихи оқиғаларды шолып өткен, замана ағымын сөз еткен термесін Нұралының шәкірті, 1895 жылы туылған Жалайыр ақыны Ысмайыл Әбдірайымұлынан жазылып алынған(Қазығұрт ҒЗО қолжазбалар қоры, 3 папка, 4 дәптер, 2б).

Жалпы Қоқан хандығы кезеңіндегі (алдыңғы және кейінгі) тарихи шындық мәліметтерін зерттеу үшін сол кезең шындығын зерделек алғашқы шарт.

Абзалы бәрінен де иман, байлық,
Дәулетке сұрауы бар болмағын мас.
Құбылған өзге дәулет айнымалы,
Өмірде дүние қас, иман жолдас, – деген ақын мұраты ұрпаққа сабақ.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазығұрт ҒЗО қолжазбалар қоры, 3 папка, 4 дәптер, 2б;
2. Қазығұрт ҒЗО қолжазбалар қоры, папка, 8 дәптер, 4 б;
3. Өмірзақов С.Д. Қоқан басқыншылығы дәуіріндегі қазақ әдебиеті. Монография. – Шымкент: «Алтын шаңырақ», 2018;

Аннотация: Мақалада Қазығұрт, Қаратау аймақтық әдебиет мектебінің өкілі Нұралы Нысанбайұлы деректер қаралды. Осы мақсатты әріден ойлап, ұсынған жобамызды бұрынғы Оңтүстік Қазақстан, қазіргі Түркістан облысы басшылары «Оңтүстік Қазақстан облысының тарихи, рухани мұраларына арналған көптомдық» жоба бекітілген.

Нұралының 1917 жылға дейінгі өмірін қысқаша шолғанымызда, ол рухани қысымшылықта болумен қатар ауылдағы болыстармен, билермен, байлармен ылғи айтысу-тартысумен, алысу-арпалысумен өткен. Ауыр тұрмыста, азапты, қараңғы күндерді басынан кешсе де, шығармаларында торығу, зарығу, сарыуайымға салыну жоқ.

Әлеуметтік теңсіздікті шешудің алуан әдіс-айлаларын жаны сүйген дастандарына арқау етіп, олардың шешілу жолдарын түрлі тәсілдермен безендіре түскен. Нұралының күшті талантының қайнар көзін тұншықтыру мақсатымен 1916 жылы Шымкентте барлық болыстардың бас қосқан мәжілісінде: «Нұралы ақынның дастандарын, айтыс өлеңдерін ешкім жаттамайтын болсын, егер жаттап ел ішінде айтушылар болса, ондайларға аяусыз жаза қолданылсын» деген қаулы алынған екен.

Astract: The article discusses Kazygurt-Karatau literary school - representative Nuraly Nysanbayuly. For this purpose, a project was created that was approved by the leaders of the South Kazakhstan and Turkestan regions "Historical, spiritual heritage of the South Kazakhstan region". We briefly consider the life of Nurali until 1917, he He was only under spiritual constraint, but he always had

relationships with villagers, boys, wealthy people, even in difficult times, in dark, dark days, there was not a trace of sadness, grief or suffering. Today solutions to social inequalities based on their favorite stories and ways to solve them in different ways. In 1916 in Shymkent held a meeting to raise the talent Nuraly. Poems Nuraly akin teach independence and honesty. For many years was taboo.